

Історична рефлексія поняття „громадянське суспільство“ та його філософська еволюція

Олександр Чувардинський,
кандидат політичних наук,
докторант Інституту вищої освіти
АПН України

Термін „громадянський” походить від давньогрецького „polites” і латинського „civilis”. Саме у Давній Греції поняття суспільства, громади і держави практично повністю співпадали: громадянські права надавало місто-держава, а бути вигнаним з рідного міста означало втратити свою ідентичність. У тодішніх невеликих містах-державках громадянин мав реальну можливість прямо впливати на прийняття загальнодержавних, а отже й загальносуспільних рішень. Держава є, за висловом Аристотеля, „politike koïnonia” – спільна політика.

Серед перших мислителів, які трактували проблему громадянського суспільства, називають Платона. І справді, не окремі його висловлювання, а доволі цілісна концепція суспільної спільноти – спільноти громадян є прикметною рисою філософії цього мислителя. Узгодженими, за Платоном, є природні соціальні потреби, притаманні людям від народження, та головні чесноти людини. Як у душі людини наявні три складові – чуттєва, вольова і розумна, так і в суспільстві наявні три основні страти: виробники, воїни і правителі. Для кожної із страт властиві свої чесноти: для виробників – поміркованість у задоволенні чуттєвих бажань, для воїнів – мужність у послідовній реалізації вольових прагнень (передусім, на користь батьківщині), для правителів – мудрість як застосування розуму на користь усієї спільноти. До певної верстви людина потрапляє внаслідок власних природжених нахилів, тому соціальна структура є похідною від потреб індивіда. У свою чергу, жорстка критика Платоном сучасної йому держави, а також уявлення про ідеальну державу, яка відповідала б вимогам ідеальної суспільної структури, а отже й потребам людини, дозволяє говорити про концептуальний підхід, який цілком відповідає ідеї громадянського

суспільства.

Услід за Платоном, Аристотель також великої ваги надає суспільному значенню держави, однак на відміну від нього вважає, що існуючі держави є не недосконалими копіями вихідної ідеальної держави, а навпаки – держава поступово змінюється відповідно до суспільних потреб, оскільки вона є природним продуктом розвитку суспільства на певному етапі. Важливим для теорії громадянського суспільства є також аналіз Аристотелем суспільних сфер, які він вважав відносно незалежними від держави. Тоді як Платон у еволюції своїх політичних поглядів тяжів до держави тоталітарного типу, Аристотель, навпаки, розглядає як самоврядні питання економіки, сім’ї, моральності, духовної сфери.

А. Карась оцінює висловлювані в давньогрецьку, давньоримську, середньовічну християнську добу та в добу Відродження ідеї засад громадянського суспільства як період виникнення джерел та початок еволюції класичного розуміння цього поняття [1].

В. Варивдін вважає, що паростки теорії громадянського суспільства можна знайти і в творчості Н. Макіавеллі, Т. Гоббса та Дж. Локка. Що стосується Н. Макіавеллі і Т. Гоббса, то їхні погляди, на нашу думку, більше схиляються до ідеї абсолютної монархії, ніж до теорії громадянського суспільства. Що ж стосується Дж. Локка [2], то варто звернути увагу на його ідею природного права людини на власність – незалежно від дозволу держави. Отже, це можна вважати важливою підставою для визнання незалежності громадянського суспільства від держави, а, можливо, і його первинність щодо неї. Втім, сама ідея можливого впливу громадян на державу висловлювалась значно раніше. Ще у Марсилія Падуанського (початок XIV ст.) подибуємо ідею права народу на непокору несправедливим діям держави. Окрім того, він послідовно обгрунтовує ідею „розведення світської та духовної сфер” [3]. А. Карась вважає теорії Т. Гоббса і Дж. Локка „раціоналістичним викликом Нового часу”, а теорії А. Сміта, А. Фергюсона, Е. Берка і Т. Пейна – етапними для осмислення диференціації суспільства і держави [4].

Наступним кроком розвитку теорії громадянського суспільства можна вважати теорію Ш.-Л. Монтеск’є. Він писав, що громадянське суспільство є результатом історичного розвитку суспільства – четвертим щаблем розвитку після природного стану, сім’ї, героїчного часу. Громадянське суспільство, за Ш.-Л. Монтеск’є, є суспільством ворожнечі людей, а для подолання і нейтралізації цієї ворожнечі необхідна держава. Державність, відтак, внутрішньо притаманна громадянському суспільству, однак не тотожна йому. В суспільстві, за Ш.-Л. Монтеск’є, діють два види законів – громадянські і державні. Перші регламентують недержавні відносини (відносини власності, добровільних об’єднань громадян тощо), інші –

переважно політичні права і свободи громадян. Ш.-Л. Монтеस्क'є розглядає громадянське суспільство як важливий запобіжник сваволі й диктатури, громадянські і державні закони називає, тим часом, взаємозалежними.

Ж.-Ж. Руссо вважає громадянським суспільство, перетворене суспільним договором на державу. Він практично ототожнює громадянське суспільство з державою, хоча у цьому випадку йдеться не про абсолютну монархію, як у Т. Гоббса, а про республіку. А. Карась вважає етапною теорію громадянського стану як здійснення свободи [5]. І. Кант драматизує ситуацію утворення громадянського суспільства. На відміну від Ж.-Ж. Руссо, він вважає людину від природи швидше злою, аніж доброю [6]. Недружність, марносластво, жадібність поєднуються в людині з прагненням до згоди, тому громадянське суспільство стає єдиним шляхом узгодження свободи одного зі свободою іншого. Основними, до того ж апіорними, тобто до-досвідними принципами, на яких базується громадянське суспільство, є, за І. Кантом, свобода члена суспільства як людини, рівність його з іншими як підданого, а також самостійність члена суспільства як громадянина. Ця самостійність ґрунтується на самоврядності людського розуму та на незалежності сумління кожної людини [7]. Отже, сутність громадянського суспільства, за І. Кантом, полягає в можливості прийняття свідомого і відповідального рішення **кожним громадянином**.

На відміну від більшості своїх попередників, Г. Гегель розглядає громадянське суспільство як таке, що перебуває не „під державою”, а поруч з нею. Обґрунтовуючи свою думку, він звертається вже не до автономності прийняття рішень (як це робить І. Кант), а до економічної незалежності громадян. Громадянське суспільство є системою індивідів, котрі своєю працею не лише задовольняють власні потреби, але й потреби інших. Ця ідея близька до уявлень про сучасну демократію як таку, чия економічна сила базується на внесках співгромадян – в тому числі й через податки. Громадянин, який платить податки, має право вимагати від держави звіту за їх використання і впливу на вироблення державних рішень.

За Г. Гегелем, держава уособлює спільну волю громадян, тоді як громадянське суспільство репрезентує розмаїття приватних інтересів. До державної сфери Г. Гегель відносить урядову владу, адміністрацію, а до громадянської – поліційну і судову владу. Якщо держава втручається у справи громадянського суспільства, наприклад, доручаючи армії виконання поліційних функцій або втручаючись у судові рішення, то вона, тим самим, виступає проти суспільства.

К. Маркс вважав громадянське суспільство середовищем, у якому відбуваються революційні зміни, що призведуть до відмирання держави. Держава, за К. Марксом, неспроможна змінюватися, оскільки виражає інтереси лише одного (панівного) класу, тоді як у громадянському

суспільстві репрезентовано інтереси усіх суспільних класів [8]. Втім, К. Маркс вважав, що громадянське суспільство – це інституція, притаманна суспільствам, у яких залишаються суттєві суспільні суперечності, в тому числі й пов’язані з приватною власністю. В суспільстві комуністичному зникне потреба примусу одних членів суспільства з боку інших, отже – зникне держава. Але водночас зникне й громадянське суспільство, оскільки воно базується на приватній власності. Такий висновок логічний для гегельянця, адже громадянське суспільство є поняттям „парним” з поняттям держави (правової держави); отже, зі зникненням однієї „пари” зникає й інша, даючи початок новій суперечності або ж долаючись у вищій єдності. Для К. Маркса такою єдністю був комунізм, для Г. Гегеля – абсолютний дух. (Аналіз теми громадянського суспільства у філософії марксизму, а також релігійно-правова модель громадянського суспільства А. Росміні здійсний у праці А. Карася [9]).

Тривалий час поняття громадянського суспільства розглядалося в межах класичної (від Дж. Локка до К. Маркса) парадигми. Відтак домінувала ідея самоподолання громадянського суспільства з ослабленням класової боротьби. Деяко інший погляд на громадянське суспільство як на умову підтримку демократії у ринкових умовах постулював А. де Токвіль.

Новий імпульс теорії громадянського суспільства одержали з розгортанням національно-визвольної боротьби (коли державні структури репрезентують інтереси іншої країни, а не власного народу), а також у зв’язку із загрозою тоталітаризму (коли уряд вчиняє репресії проти власного народу і руйнує сферу приватності).

Інтерес до громадянського суспільства в країнах комуністичної диктатури в 1970-х роках, на думку А. Карася [10], призвів, насамперед, до розриву з марксизмом. Значний крок у цьому напрямі зробив чеський історик-дисидент Я. Тесарж у самвидавчому есе, в якому він пов’язав прихід до влади тоталітарних режимів з недорозвиненими структурами громадянського суспільства. Я. Тесарж вважав, що демократія й авторитаризм бувають історично сумісними. В кризових ситуаціях демократичні гасла на зразок „вся влада радам” сприяють поширенню політичної демагогії і слугують містком для встановлення диктатури. Лише розвиток громадянського суспільства є, на його думку, надійним запобіжником диктатури.

В. Гавел, який разом із Я. Тесаржем та іншими діячами підписав „Хартію 77”, не випадково вважав основною потребою утворення нових громадянських організацій „життям за правдою”. Він вживав поняття громадянського суспільства у взаємозв’язку з ідеєю „антиполітичної” активності. В ній В. Гавел вбачав засіб реконструкції посткомуністичної соціальності в напрямі емансипації суспільства від політичної всепроникності. Отже, йшлося про суспільно-політичний досвід у межах

центрально-східного регіону, що відрізнявся від Західної Європи глибоким незадоволенням реаліями державного соціалізму, запровадженого винятково політичними інструментами. В есе „Сила безсилим” (1978 р.) В. Гавел обґрунтував концепцію „антиполітики”, що забезпечила теоретичне віднайдення засобів для демократичної опозиції у всій підкомуністичній Європі. Джерела спротиву тоталітаризмові він вбачав у „дополітичній” сфері індивідуального розуму, моралі, свідомості, вартостей життя, приватності, де людина прагне бути сама собою. Мета „жити за правдою” переростала в „політику правди” і набувала сутнісного соціального значення.

Слід зауважити, що аналогічні думки про значення правди в громадянській активності висловлював свого часу й Т. Масарик. В. Гавел лише наголошував, що розуміння суті політичної активності має бути узгоджене із засадами людської екзистенції, бо найзначніші соціальні зміни випливають з індивідуальних відносин, а не просто із загальновідомих політичних концепцій. „Органічні, значні й довготривалі зміни на краще... не можуть більше бути наслідком перемоги жодної традиційної політичної концепції. Більше, аніж будь-коли, такі зміни мають виходити з людського існування, з фундаментальної перебудови позиції людей у світі, їх ставлення до самих себе і одне до одного, ставлення до універсуму... Краща система автоматично не принесе кращого життя. Навпаки, правда у протилежному: лише створюючи краще життя, можна розвинути ліпшу систему” [11].

Децю пізніше в есе „Політика і сумління” В. Гавел пов’язав ідею „антиполітичної політики” та активності громадянського суспільства з філософським концептом „життєвого світу” (Lebenswelt) як царини, де відбувається природний поділ між добром і злом і де формується вимога відповідальності в публічній і політичній активності. Неполітична громадянська активність має бути справою кожної людини, а не лише професійних політиків і партійних діячів. „Правда” має бути основою практикування „антиполітичної” поведінки; вона проростає знизу, виходить „із глибини серця, а не з дисертації чи тези” [12].

Новий етап розвитку громадянського суспільства об’єднаної Європи, на думку А. Карася [13], заново актуалізує проблему розмежування економічної влади від політичної. Усвідомлення такої необхідності складалося одночасно з розвитком громадянського суспільства в Європі і стало чи не найважливішим чинником демократичного соціального поступу, внаслідок якого мали усунути можливість економічного збагачення засобами політичної влади. Це був шлях громадянського контролю над владою й усунення олігархічного капіталу, що пов’язувався з позапублічною ініціативою й криміналітетом. Саме тут (у демонтажі політичних можливостей для зростання олігархії) полягає головна проблема сучасного політичного, економічного й соціокультурного

**Історична рефлексія поняття „громадянське суспільство”
та його філософська еволюція**

Олександр Чувардинський

розвитку України як незалежної держави. На жаль, в роки державної незалежності шлях до фінансово-приватного збагачення через здобуття політичної влади став майже нормою.

Еволюція західного типу соціальності пов'язана з громадянським суспільством у кількох головних іпостасях, а саме: у забезпеченні індивідуальної і соціальної свободи, поширенні природних засад довіри серед громадян національної держави та можливостях солідарності і взаємодоповнення між вільними людьми. Практика здійснення громадянського суспільства була водночас практикою закріплення вільного ринку з гарантією недоторканності права на приватну власність та конституційним встановленням громадянських прав людини.

Щодо розвитку „органічних” чинників інтеграції різнорідного населення в консолідовану спільноту, то до них належать потреба і можливість добровільного об'єднання людей в групи, організації, клуби, спілки, асоціації, корпорації, партії тощо за умов невторчання державно-урядових інстанцій. Розвиток суспільства в цьому напрямі обумовлює створення широкої мережі неурядових організацій, дуже важливими серед яких є організації з неприбутковою активністю.

Однак консолідована спільнота з різнорідних груп – часто не лише з протилежними, але й з ворожими інтересами – сама по собі не складається. Процесом, необхідним для солідарності й довіри між мільйонами громадян, постає формування національної ідентичності. Тому становлення громадянського суспільства в західній Європі було тривалим процесом розбудови нації з „поступовою інтеграцією етнічної різноманітності в єдину національну ідентичність з спільною для неї територією, економічною, законодавчою, освітньою та культурною системами й історичною пам'яттю. Центральними для такого процесу стали особливості мовної асиміляції і соціальної мобілізації, а також (значно пізніше) масова освіта й результат впливу засобів масової інформації” [14].

Література:

1. **Карась А.** Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – С. 11 - 51.
2. **Варьвдин В. А.** Гражданское общество. // Политическая энциклопедия. М.: Мисль, 2000. – С. 292.
3. **Рауш Г.** Марсильї. // Класики політичної думки. – К.: ВК ТОВ „Тандем”, 2002. – С. 127.
4. **Карась А.** Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – С. 52 - 98, 99 - 148.
5. **Карась А.** Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – С. 149 - 179.

6. **Кант И.** Об изначально злом в человеческой природе. // Кант И. Сочинения: В 6-и тт. – Т. 5. – М.: Мысль, 1965. – С. 5 - 57.
7. **Кант И.** Критика практического разума. // Кант И. Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. – СПб.: Наука, 1995. – С. 121 - 258.
8. **Маркс К.** До критики гегелівської філософії права. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 1. – К., 1976.
9. **Карась А.** Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – С. 314 - 357, 282 - 313.
10. **Карась А.** Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – С. 373 - 374.
11. **Havel V.** The power of the powerless. // The power of the powerless: Citizens against the State in the Central-Eastern Europe. – N.-Y.: Armonk, 1985. – P. 52
12. **Havel V.** Politics and Conscience. // Havel V. Open letters. – London: Ed. P. Wilson, 1992. – P. 271.
13. **Карась А.** Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – С. 376 - 377.
14. **Seligman A.** The Idea of a Civil Society. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992. – P. 160.